

VERBI PAIGUTUS
FÄHLMANNIL JA NÜÜDSEID
SÕNAJÄRJE - KÜSIMUSI

HARALD PAUKSON

TARTUS, 1931

Verbi paigutus Fählmann'il ja nüüdseid sõnajärje-küsimusi.

Viimaseil ajal on keelehuvilises avalikkuses märgata mõnd tähelepanu-siiret. Kuna morfoloogia korraldamine ning kinnistamine on juba jõudnud reformide ja katsete ajajärgust rahulikumale normeerimisele tegelikkuses, ja kestab aina spetsialistlik sõnavara viimistlus, siis keele arengu ning arendajate osalt vabanev energia näikse pöörduvat süntaksi kujundusele. Noor, keskmiselt alles poole sajandi ealine kultuurkeel hakkab jõudma astmele, kus ta vormielementide kristalliseerimiselt võib asuda nende elementide täielikumale kasutamisele. Võib alata keele otstarbekohastamine ja nõrkendamise ta pealesande jaoks: kujutusfunktsiooni parimaks täitmiseks.

Enesest mõista, kõrgemgi, vaimsem kujutamine keele vahendil on alati vanem kui teooria selle kujutamise viisidest. Eesti keele kirjalik ja ka kirjanduslik tarvituse on alanud võrdlematult varem kui ta süntaksite sünnist. Neil asjaoludel tuleb alati küsida, kuivõrd siin teooria on suutnud valjutada tegelikkust, leida temast tendentse ja seadusi oma kirjelduste kui ka normide ülesseadmiseks. Apriorismi ja vägivaldsust keele käsitus ei kannata. Elavat, funktsioonilist nähtust võib painutada tema loomulikkude muutumistendentide varal, mitte aga murda.

Eesti süntaksi ja sõnajärje-teooria arengut lühidalt iseloomustada tahtes just võib seda nimetada aprioristlikuks. Esimeses nõrkuses satuti saksa lauseehituse mõju alla, mis läinud sajandi lõpul juba hakkas lämmatama viimaseid sõnaseadu omapärasusi kirjalikus keeletarvitus; hilisem kultuuritõus ja iseseisvustumine tõi rippumatuse-apriorismile põhjendatud lauseriformi. Saksapärase sõnajärjestuse, mille tunnuseks oli eeskätt verbi paigutamine kõrvallause lõppu, tuli hävitusele ja kultiveeritavaks pidi saama verbi toomine ettepoole, kontakti subjektiga, pea- ja kõrvallause samastamine ses suhtes, liitpredikaadi osade ühtekoondamine. Näis valitsevaks saavat nn. loogiline lause: subj. — pred. — adv. — obj.; see semantikalt kui ka toonilt alati tõusev järg on sarnane prantsuse lausega.

Ometi keeleuueendusliku lauseriformi jõudus edasitung on lõõnud vankuma, pääsemata otsustavale võidule. Põhjus

näitub selgesti: liikumise seljatagune on jäänud kindlustamata laiemal tegelikkuse alati vitaalsete jõududega. Rääkimata rahvakeele ja murrete arvestusest, pole jälgitud paremas kirjanduskeeleski peituvaid sõnajärje seadusepärasusi; ära on jäänud ka tugemine teaduse — lingvistika — põhjalikkusele. Ainult umbmääraselt on katsutud toetusepinda leida, öeldes, et rahvakeeles kõrvallause sarnanevat pealausega. Nii saab võimalikuks, et kui „Eesti Kirjanduse“ läinud aasta kaheksandas numbris Rein Nurkse atakeerib sõnajärjereformi teravalt, esile tuues korraliku lingvistilise üldpõhjenduse ja häid näiteid keeletarvitusest, siis ta murrab vastaspoole läbi selle tühjalt kohalt. K. Leetbergi üles seatud ja Nurkse edasi arendatud põhiväited — verbi tuntuks pandud täiendid (nagu nad avalduvad kõrvallauses, ja käivad verbum infinitum'i kohta pealuses) seisvat ta ees, uudiseks pandud täiendid järele — jäävad peajasjus küll respektiavaiks eesti sõnajärje seadmisel. Kuna aga kallaletung loomulikult oma korda liialdab, nimetades ainult võimalikuks stiilivarjunduseks mõndki, mis teatavate sihtidega keeletarvituses on saanud õigustatud ülekaalu (nagu kõigepealt selgitavas ja väitvas — „aktiivses“ — kõnes kõrvallause lõpetamine mitte verbiga, vaid ta uudislikuma täiendiga, samuti ka pealuses verbi tähtsamate täiendite jätmine lauset mõjukalt lõpetama), siis tuleb kahetseda vastaspoole loidust, ja vahest veel enam küsimuse teadusliku valgustuse esialgsust.

Keelereformi juht ja kogenum jõud, Johannes Aavik, avaldab ajuti vaid lühikesi korrektsioonarvustusi keelelohkuse üksikkohtade üle. Ometi viimased neist kirjutusist puudutavad sõnajärge. Huvitaval kombel joonealuses „Sõnade korra kohta“ (Post. nr. 240 s. a.) taunitakse maitsetut liialdamist „lahtisaksastamises“ — verbi hoidmises lause lõpust võimalikult ettepoole. Kõrvallauses see verbi taandumine ei tohi küündida kuni subjekti ette; autoril isegi „pole midagi selle vastu, kui ütelda: ‚kui Wilde välismaalt tagasi tuli‘ — lühikeses lauses võib predikaatverb olla ka lõpus.“ See on tähelepandav lähenemine Nurkse selgitatud vaatekohtadele. Edasi (Post. nr. 245 s. a.) Aavik õpetab eesti ja saksa kõrvallause erinevusi finiiitse ja infiniitse verbivormi kõrvutipaigutuses; ei tohi öelda: ‚et veel paljud surnud rusude alla maetud on‘; peab ütleva: ‚et . . . rusude alla on maetud‘. Sellega Aavik puudutab Nurksel käsitlemata jäänud verbum infinitum'i asetuse küsimust kõrvallauses — ja lahendab ta nähtavalt oma „vastase“ vaatlustulemustega sobivas mõt-

tes. Parandatud kõrvallause näites nimelt finiiitverb „on“ seisab alles oma adverbiaalsete täiendite järel — „vähemalt enne partitsiipi“ — sel juhul sugugi mitte keeleuuenduse purismi näidates; teisalt, mis puutub indfinitiiverbi „maetud“ jäämisse predikaadi järele kõrvallause lõppu, siis ka Nurkse tähendab mööda minnes: „Erineb ta (eesti „abi“-lause) saksa abilause-järjest oma vabama verbum infiniitum'i käsitlusega...“¹ — Eriti halvaks saksapärasuseks Aavik nimetab järke: infinitiivi täiendid — infinitiiv — pred.-verb; see pidavat vähemalt reformeeritama: pred.-verb — laiendid — infinitiiv; ... „sõbrad, kes tahtsid meid vaatama tulla“ ... „Need, kes tahavad kaugemale minna selles lahtisaksastamises, kirjutavad muidugi: 'kes tahtsid tulla meid vaatama'.“ (Kas järjekindel olles ka: „tulla vaatama meid“?! — H. P.) — Kumba parandust, mõõdukamat või radikaalsemat, eelistada, see „tuleb, vähemalt esialgu, jätta enam stiili küsimuseks.“ Nii hoiab J. Aavik reformiõpetuse mõõdukuse ja tegelikkuse piirides. Sama eriküsimuse lõpetab ta märkusega, et lühikesis — kolme-, neljasõnalis — kõrvallauseis „on, arvan, ükskõikne, kas predikaatverb on lõpus või enne infinitiivi: ad libitum“; võib öelda: „kui nad minema hakkasid“. — Viimaks, märgusõna all „Veel üks saksapärasus“ (Post. nr. 249) näidatakse saksa ja eesti keeles pea-aegu obligatoorse järjekorra: verbi täiend (ka kõrvallause) — pred.-verb — subj. muutmise võimalusile. Teatavais üksikjuhtumeis peaks lubatud olema ka pärast pred.-verbi täiendeid tuua esiteks subjekt: „eile meie peremees sõitis linna“. „Predikaadi teiskohtsuse nõue esineb nii kõikvõimsana siiski ainult kirjakeeles, raamatulises stiilis. Ehtsa talutaadi suus kõlaks palju loomulikumana sõnakord: „seda kuuldes härra viha stas“ — pred.-verb kolmandal kohal — „kui: „seda kuuldes viha stas härra“... See järelikult näitab, et vanas ehtsas eesti rahvakeeles siin... sõnade kord võis olla vabam.“ Nüüdiskeel peaks vabadust selles küsimuses kasutama kõigepealt pikemais lauseis, mõnel juhul ka lühikesis: „ilma selleta inimkond häviks.“ Otse obligatoorsed oleksid aga pronominaalsed ütlused, nagu „seda ei tea ma“ parandada: „seda ma ei tea“; „siis kõnnivad nad promenaadil“ asemel: „siis nad kõnnivad promenaadil“.

Aaviku märkused on siin tulnud pikemalt refereerimisele mitte ainult nende kahtlustamatu tegeliku väärtuse pärast.

¹ E. Kirj. 1929, lk. 330.

Käesolevas kirjutises nimelt võidakse näidata fakti, et k ö i k i neid korrektsioonid — nende mõõdukul, peaaegu Nurkse poolt selgitatuga sobival kujul — kuni viimasena toodud detailini toetab ja kinnitab ühe esimese eestlasest kirjaniku, Friedrich Robert F ä h l m a n n'i, väikealustuslik, kuid stiililt tähelepanu köitev eestikeelne proosa toodang. Tahtes praeguste sõnajärje-küsimuste valgustamiseks pilku heita esimesile meie rahvakeele ja kirjakeele ühtimisvormele, tuleb otse endastmõistetavalt valida esimeses rivis vaadeldavaks F ä h l m a n n kui tähelepanuväärne põhjaeestilise proosastiili pioneer pärast Masingut. Et vaatluskäik toetub verbi asendi eritlusele, see tuleb traditsioonist sama hästi kui ka vaatlusobjekti ehitusloogikast. Lause ainsaks vajalikuks olemasolutingimuseks, kõiki lauseliikmeid (peale subst.-attr.-suhte) omavahel uudisliku öeldisena sünteesivaks — siduvaks elemendiks on teatavasti pöördevormiline, n. n. finiiitne verb. Loomulikult sõlmija asendist seotavate keskel ripub lause tasakaal ja dünaamika. • I n f i n i i t n e v e r b i v o r m a g a, substantiivistunud verb, näib eesti keeles ka finiiitsele verbile alludes jälgivat hoopis teisi paigutusseadusi, kui muud finiiitverbi täiendid. Seega küll kohaseim uurimiskeskkohas sõnajärjestuse viisi ja tegurite analüüsimisel on verb kui niisugune.

Olgu veel märgitud, et käesolev uurimiskatse ei taha piirduda materjali toomisega praegu aktuaalselt vaidlusealuste sõnajärje-nõuete poolt või vastu. Ta peamiseks ülesandeks oleks teatavate sõnajärjestus-nähtuste selgitamine keele-, stiilipsühholoogiliselt vaatekohalt. Ainult sel, seni meil harva kasutatud teel on võimalik tundma ning mõistma õppida tegeliku lauseorganisatsiooni eritüüpe ja nende sünnipõhjusi; samuti sel teel ehk on kindlaim omandada põhjalikumad oskused keele käsitamiseks üldse. Kui eeltulevaid lehekülgedel siiski vähe ruttavalt tehakse endise kõrvutusi tänapäeval vaidlusealusega, siis see sünnib tänapäeva huvides, ning vastu rääkimata viimasel ajal elulisusesse tendeeriva lingvistika põhimõttele.

F ä h l m a n n'i eestikeelne trükitud proosa¹ koosneb seitsmest lühikesest kirjutisest „Tarto- ja Võrro-ma Kalendris“ ja

¹ Järgneval vaatlusel on tekstiks tarvitatud F ä h l m a n n'i eestikeelsete kalendri-kirjatööde muutmatut äratrükki EKirj. lisas, a. 1915, mille on toimetanud J. Jõgever. Nagu selles antiikvalises trükis, nii siingi jäetakse ära gooti eritähed — j ja w. Näited kirjutisest „Punetus, Skarlatti töbi“, a. 1841, tuuakse siin koguni uues kir-

„Ma-rahva Kalendris“, aastailt 1840—50. Esimene neist, „Rõuge- ehk nõstmetõbbest“, tuleb siin vaatlusest välja jätta, kuna ta nähtavalt on tõlgitud kirjakeelest Tartu murdesse ega sisalda oma algeliselt lihtsas, asjalikus sõnajärjes nimetamist väärivaid stiiliomadusi. Ülejäänud palad on kirjakeelsed, enamasti vaba, jutustava sisundiga ning stiiliga. Otsemalt praktilisi sihte taotleb ainult „Punetus, Skarlati tõbi, Saksa keele Scharlach“, a. 1841; ometi juba siin tunneb selgesti ära Fählmanni isikupäraselt erka sõnastamisviisi, ja selle põhisena rahvakeelsust. Järgnevas kolmes kirjutises aastailt 1842—46 areneb neist eeldusist välja otse stiililopsakus ja haruldane nõtkus. F. püüab humoorikais ja rahvakeelseis ning -meelseis följetonides (Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik; Kribus-Krabus — millega kirjutised siirduvad „Ma-rahva Kalendrisse“; Kalendriteggija kimbus) oma kasulikkuse-didaktikat publikule võimalikult lähedale tuua, suupäraseks ja tundmatukski teha. See tol ajal haruldane võime läheneda ehtsale rahvapsühholoogiale põhjeneb küll kunstimeelel, mis on näha F-i kirjaliku väljenduse vitaalselt vormist. Nii on õieti ootusepärase, et kui seeria lõupalades „Tarto linna kivvi-sild“ ja „Villets“ kohtame tõsise, kirjeldava sisundi, siis sellele vastab napp ja täiesti selgunud ning tasakaalukas sõnastus.

Nimetatud kolme kirjutistejõrgu — praktilise, följetonilise ja miniatüür-ilukirjandusliku — erilaadidele kohanes tendentsid jäävad samaks, — nagu näitab eeskätt rahvalikust ütlustoonist kinni pidamine; kitsamalt keelelisis küsimusis ei näe vankumist. Neil põhjusil loomulikult võib vaatlusjaotuseks võtta sõnajärjetüüpide kui selliste vahed, ainult tarbekorral osutades ajalis-arengulisile muutusile. Kui seejuures jaotus enamalt saab aina välistunnuseist rippuv, ei toe nimetuisis lausepsühholoogilisile tendentsidele ega näita ühtlust, siis peab leppima nende paratamatute tulemustega kirjutise praktilisist kalduvusist. Tahetakse kõige enne tähelepanu juhtida reljeefseimale, ja ka nüüdisajal tähtsaimale.

javiis, kuna Jõgever on ta trükkinud M. J. Eiseni muudetud kirjavisist ja kuna originaal on ka asjast huvitatule vaevalt kättesaadav. Kirjutiste pealkirjad on lühendatud: Punetus, Skarlati tõbi, Saksa keele Scharlach (1841) — P. Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik (1842) — T. Kribus-Krabus (1845) — Kr. Kalendriteggija kimbus (1846) — K. Tarto linna kivvi-sild (1848) — Ks. Villets (1850) — V. Numbrid näidete taga tähendavad lehekülgi EKirj. lisas, tähed ü, k, a märgivad: leheküljel ülal, keskel, all.

Finiitse verbi asend pealauses

ei paku huvitavat lihtsaimas lauseliigis, n. n.

loogilises järjekorras ehk „põhijärjekorras“: (attr.) subj. — pred. — lähemad pred.-täiendid — kaugemad pred.-täiendid. — „Mees võttis poea obbose seljast mahha“, K 51 a. See „sündmusjärjekorraline, kausaalne, asjalik“ lause-konstruktioon domineerib F-il vastava iseloomuga kirjutuskohtades — sarlakihaiguse käigu kirjelduses, ja hukkaläinu eluloo lühikeses jutustuses (episood „Villetsas“). Ka nujal moodustab ta ootuspäraselt, lihtsaima faktiväljendisenä, mingi foonkontingendi lauses-tuse — ometi mitte prevaleerides stiiliandvalt. Elavamas väljenduses nimelt see meie lauseriformis kahjuks ainueeskujuks võetud „normaallause“ üldiselt on harv; tema tähtsust on alati üle hinnatud, kuna ta sagedaimini esineb isoleeritud eksemplina koolitunnis!¹ Ta kausaalne lauseliigete järjestus ei lase välja paista ühelgi sõnal eriti. Tähelepanu- toon on tõusev — ent kuidagi igavalt, šablooniliselt, iseäranis lausetüübi kordumise juhul. F-il aga, kriipsutatagu alla juba siinkohal, ei kohta lausekäigu monotoonsust: tähtsus-, uudis- elemente jälgiva lausetooni ja -rõhu² rütmiline vahelduvus on ta stiili põhiomadusi. Nii antakse kuivale põhijärjekorrale algust ja lõppu esile tõstev, rütmni elustav laad atribuut- aine kuhjamisega algusse:

Pimmeda kitsa toa seinad rudjusid ta rinnad kokku... V 56 k. Aina minneva süggise ilmu ja vihm rikkus tallopoja rukki- väljad ärra. T 41 a.

Neist näiteist edasi minnes: tegelikult lause, oma valdavas ja „logitsismist“ palju vanemas tendentsis alata mitte aina skeemiliselt samaga — staatilise ja tuntud subjektainega — toob enamasti algul sõna, mis kohe näitab ning rahuldab esile tulnud huvi-, tundetooni, või mis lähimalt liitub eelnenud väljenduse käigusse. Selline kõnepsühholoogia dikteeritud algus võib küll grammatiliselt olla ka subjektaineline, sagedamini predikaadiline; enamikul juhtudest sissejuhatavas sõna ometi on pred.-verbi täiendiks (ka sidesõnana). Lauseliik, mille annab viimasena defineeritud avamisviis, ni- metatagu siin

kõne psühholoogiliseks järjekorras kitsamas mõttes, et saadaks vastand „loogilisele põhijärjekorrale“. Ta iseloomustavamaks jooneks on reegel, et sisseju-

¹ Vt. E. Richter: Grundlinien der Wortstellungslehre. Zeitschr. f. Rom. Philol. 1920, XL 19.

² Eesti keeles teatavasti lauserõhustik liigub paralleelselt lause- tooniaga — vähemalt siin seda võib üldjoonis maksvaks lugeda.

inatava pred.-verbi täiendi järele tuleb teisel kohal nimetamisele pred.-verb ise, ja alles kolmandal kohal subjektiaines. Nähtavasti predikaat kuulub oma täienditega niivõrd ühte, moodustab ühtlase uudistähendusliku rühma, et harilikum järg subj.-pred. peab hüljatama. Reeglile juhib tähelepanu A a v i k, nimetab teda saksaliseks „võib olla ka spontaanselt meie rahvakeeles arenenuks“¹, ja arvab ta põhjuseks asjaolu, et siin põhijärjekorraga ühine predikaadi te i s k o h t s u s „vahest annab lausele teatava tugipunkti... aidates lugejat orienteeruda alguses...“

Fählmannilgi domineerib reeglipärane:

Aga igakord ei näita see töbi ennast sellesama viisi peal. P 38 a. Ülle Emma-jõe olli ennemuiste pu-sild. Ks 54 ü.

Mõlemad sidumispsühholoogilised juhud, tuttavamalt uudislikule tõusva järjega.

Kalendri pärrast tullin minna sõnnukest ütlema. K 50 a. Ja illus olleks assi. K 50 a.

— impulsiivsed juhud, tuntu suunas langeva toonkäiguga.

Agga tedda ennast põlgas igga hä inimenne. V 56 k. samuti semantiliselt langev järg, ent sündinud mitte niivõrd impulsist kui retoorilisest algusobjekti esiletõstmise kavatsusest.

Nüüd aga Aavik kriipsutab alla, et peaks võimalik olema seda järge tarbekorral muuta, asetades subjekti siiski predikaadi ette, otse esisõnade taha.¹ Leiamegi Fählmannil rea selliseid vaheldusjuhte:

Kuival ajal mõisa väljad saivad valmis... T 42 ü. Se kord ma ei ka h a t s e n d mitte juhtust. T 41 k. Selle vastusega mees ei tahtnud leppida, K 49 k.

Viimastest ja esimesest näitest kuuldu subjekti esiletõstmist inversiooni abil. — Huvitav on, et mäarsõna ‚juba‘ näib olevat nõrk predikaadi toomiseks subjekti ette:

jubba Andres v a n g u t a s pead ja ütles... T 41 a. Jubba nälg k o h h e n d a b kaelkotti... T 41 k., jubba vannaus olli ta selja kõvveraks rudjund; V 56 ü.

Ka ühendus ‚jälle‘ga ei aita:

jubba jälle uks l ä k s lahti, K 50 k. tahetaks nagu nähtavale kergitada ‚uks‘ nimetamisega enne predikaati.

Kui kõik need juhud põhjenevad rahvakeelsusel, mida demonstreerib ka Aavik („seda kuuldes härra v i h a s t a s“), siis lausest:

Siis vallitseja Keisri proua Katharina II a n d i s ommast armust mõnda abbi vaeste koddanikkudele ja andis ka... Ks 54 a.

¹ Vt. ülale lk. 99 ja „Post.“ 1930. a., nr. 249.

— tajume teatava suursuguse stiili taotlust, majesteetlik-pikalist ettevalmistust predikaadile; samas see on tabavas kooskõlas Aaviku märkusega, et pikemais lauseis, kus predikaat sissejuhatussõnadega sidunemise korral liiga kaugele kistaks oma täiendeist, ta võib asetseda ka subjekti järel.¹ Tavalisesti nimelt alguslik 'siis' annab järje pred.-subj.

Lõpuks Aavik piirab üldreegli maksvust veel sellega, et soovitab korda täiend.-subj.-pred. pronoomensubjektiga lauseis. Loebki Fählmannil:

sedda sa issegi te ad, K 49 k., ja ka Andrese mele järrele ta võ is olla, T 46 k., seal ta istub laia toli peal, Kr 48 ü.

Teissuguse, tõsises stiilis aga:

siis lähheb ta pikka und uinuma. Ks 54 a.

Viimase näite järsk erinevine eespoolseist aitab selgitada mõndki. Enamikule rahvakeelseist järjekorra-überpöördisist „kõne-psühholoogilises“ lauses nimelt kuuldub omanolevat miski lahtitõstetust pelgast asjalikkusest, miski hoolitust teesklev, tihti nukravõitu huumorit näitav jutustustoon. Rahvalt kuulutatud laad on ka aluseks kahele F-i proosas väga silmatorkavale sõnaseadu-liigile, nimelt pred.-verbi paigutusele kas lause algusse või, veel sagedamini, lõppu.

Predikaatverb lause algul

annab sõnajärje-tüübi, mis teatud juhtudel oma impulsiivse või impressiivse iseloomu tõttu kuuluks eelmise „kõnepsühholoogilise“ järjekorra mõistesse. Siiski ta on omaette sõnastamistendentsiks, mis järjekindlamal ilmlemisel enda suurema monotoonsusega — puudub iga vaheldus lausealgustes — toob toime erilise stiililaadi. Ta on otse tunnuslik Fählmanni esimesele autentsele kirjutisele „Punetus, Skarlati tõbi“. Näeb ta domineerivat tundetoonilisemais, enam otse lugeja poole pöörduvais kohtades. Mõne lause järgi algusest tihedalt:

... luges siis mõnigi seda õpetust ehk kaks korda kahjatsedes... Tahame siis sellgi aastal jälle ühest haigusest kõneleda... Liikus mööda läinud aasta sees igal pool — üks väga kuri tõbi... Ei ole tõbel õiget päris nimegi meie maarahva juures, nime ta siid mõned teda väär-leetedeks... P 37 a.

Alguspredikaadid on toonitatud. Tihti tekib kahetõusuline lause, retoorilise maiguga, nagu: Tahame siis sellgi aastal jälle ühest haigusest kõneleda... Liikus

¹ Kahtlustada siinset näidet vene lause mõjualuseks oleks küll liigne, kuigi peale prantsuse, inglise, itaalia keele nii paigutab just vene keel.

mööda läinud aasta sees igal pool — — üks väga kuri tõi bi...¹ Oma harilikumas, lõdvema-lõpulisel kujul aga lauseliik, tarvitatuna korduvalt, annab rahulik-eevilise, mingi jutustusmugavuse ilmestatud stiili. F-il see on rahvalikku algupära; võib pidada ta lähteiks tüüpe, nagu:

Juhtus seda visi mõnne nädala eest, T 40 k. L ä k s mees vieteistkümneme aastase poeaga kirriku ja ostis teiste kirikukäijate käest sällokese. Istusid mõlemad sällu selga ja akkasivad koddopole minnema. K 51 k.

Niisugune väljenduslihtsus sunnib seda uuemas ilukirjanduses lemmitud (ja sellepärast mõnikord juba hukka mõistetud) lauseliiki pidama rahvalegi omaseks, ning vahest revideerima üldvaateid, mis tahavad näha eestipärasena ainult verbi asendit teisel kohal, subjekti järel. Seejuures muide ei tarvitse veel kõikuda tõenäolisus, et verbi algusasend on laenatud venest, kus ta valitseb elavamas kõnes.

F-il ütelse algamine predikaadiga oma otsitumal kujul iseloomustab „Punetust“, manitsustoonilist tõveselgitust; esitatud rahvapärasusnäited leiduvad alles hilisemast — muutunud stiilikeskonnast. On nimelt üllatav näha, kuidas juba aasta pärast „Punetuse“ ilmumist, följetoneerivas kirjutises „Tühhi jut...“ verbiga algav lause on hoopis kõrvale tõrjutud, ja tooni valitseb uus, kahtlemata veelgi autori-pärasem sõnaseadu-võte:

predikaatverb lause lõpul.

Seda välistunnust näitav lauseliik enamikul juhtudest on lähedalt sugulane kõnepsühholoogilises järjes juba hoomatud rahvatooniliste pred.-i tahapoolse-jättudega. Ta domineerib kolmes pikemas följetonis aastailt 1842—46. Lihtsamal loomulikult jäädes püsima „loogiline“ ja „kõnepsühholoogiline“ järg, pred.-verbi lõppasend vaheldub nõtkelt väiksemarvulise algusasendiga.² Autori kalendritegemise-aja lõppjärgul, rahulik-klassilistes palades („Tarto linna kivvi-sild“ ja „Villets“) on saavutatud kõigi asendtüüpide tasakaalustatud otstarbekus; viimases on märgata algusasendi teatavat renessansi ja lõppasendi tagasitõmbumist.

Predikaadi paigutus lause lõppu aga kuuldu kõige üllatuslikumana oma esiajul:

¹ Puht-retooriline on juba lause: Ei olle ma-ilm ädda-oruks lodud, ta on Jummal illo-aed... K 51 ü.

² Head ses suhtes on „Kribus-Krabus'est“ lk. 47 a. ja edasi, ning hiliseminiatüür „Tarto linna kivvi-sild“. Esimeses kirjutises lk. 51 a. algavad kaks kõrvuperioodi iseloomustavalt: Teised tekäijad tullivad... Tullivad jälle teised tekäijad...

Süggise pole ea nabrirahva abbi mulle vägga tarvis läks ja... T 40 a. Arvaste pissuke ellajas üllese üppab, T 43 k. Irm peale tulleb, T 43 ü. Se agga ketge tõon, T 45 k. Minno koolmeistri-uhkus selle peale koggoni ärra-pahhanda s... T 44 k.

Rahvakeelsus-eeskujud niisugustele ütlustele on veel veenvamad, kui nad näisid eelmise liigi, algusasendi, juures:

Agga enne Rukki-Marja-päva ivva põldu ei vissata. T 42 k. Öuna- ja marja-aeda üks ja teine ehhitaks, agga... T 44 a. Siis ta veider pole pilkamisega ütles: T 41 ü. Võeras mehhe visi eitunnud... T 41 a. Nõnda se kalendrilaitjate koggodus otsa läks. K 53 k.¹

Kuuldub eriliselt omailmelist ütlustooni. Tunneme üleolevat, ent huumori suunas resigneerunud, vähet haletsevat suhtumist öeldavaga. Lause toonkäik on kuidagi „venitatud“: libisemata kergelt üle algusest — kuna seal paeluvad tähelepanu verbi täiendid, või sidesõnadki, või kohe tulevad ilmsiks ebatavalisused lauseliikmete ridastuses — huvi ometi lahendatakse alles lõpul, predikaadis. Ühelt poolt ebahariliku paigutusega niisiis tunderõhutatakse tugevamalt mitut võimalikku liiki sõnu lause ulatuses, enamasti predikaadi täiendeid; teiselt poolt see esiletõstmine on hämmendatud lausemõtet lahendava verbi ootamisega; too saabub alles lõpul. Tulemuseks on tehtult-passiivne, isegi „blaseerunud“ tundetoon: n ä i d a t a k s e osavõtmatust öeldava vastu, p e i d e t a k s e tegelikku osavõttu. Jutustaja ei jälgi siin mitte niivõrd pelka asjade loogikat, kui väljendab pidevalt tundmusdistanti enese ja oma jutustusaine vahel.

Kuigi lauseliik oma häälumistoonilt on iseloomustatud kõigepealt mingi erilise, tõstetud helitõuga, ja on kõrgeim enamasti keskosades (kus predikaadi ootus elavaim), ainult lõpul ebamääraselt madaldudes, siis semantiliselt ta ometi näitab langetavat üldiseloomu. Seega ta oma päritolult on lähedane n. n. impulsiivsele lausetüübile, kus väljendajale subjektiivselt tähtsaim öeldakse lause algul, enam kuuaajale sihitu — lõpposas. Tolle algajul oletatavasti üldise sõnastustüübi² tarvitus juba teissuguseks kujunenud süntaktilises keskuses varieerub mingiks tagasihoitud tundeavalduseks, sõnaseadu nüanssideks — nagu seda näitab rahvakeel kui ka F-i proosa.

¹ Sama soovlauses: sedda sulle Jummal andeks andko K 49 a.

² Vt.: E. Lerch, Typen der Wortstellung. Idealistische Neuphilologie, Festschr. f. Karl Voessler. Lk. 94 j. e. Samuti E. Richter, lk. 31.

Enamasti pred.-verbi säästev lause algab just tema täienditega, ja esitab selle järel subjektaine; pred.-verb ise kas vahenditult lükkub subjekti taha, või sagedamini kerkib alles pärast teisi oma täiendeid:

Teiste asjade järrele arvaste innimenne küssib. Ks 53 a. Korda kaks ma igga aasta sedda teed käin... T 41 ü.

Mõnikord tuuakse pelga sidesõnalise sissejuhatuse järel kohe subjekt, toon kerkib alles sel:

Agga mölder neist ostja nimme kätte sai... Kr 48 k.

Üldiselt lauseliigis kostavad kõige enam esile keskmised sõnad — pred.-täiendid; viimases näites aga, ja veel selgemini juhul:

ehk se ginõu middagi maksab. Kr 48 ü.

on tähelepanutõus kahetipuline, siin algusattribuudil ja lõpp-predikaadil. Juhud subjektiga päris algul jätavad toonlasu samuti lause keskele, verbi täiendeile:

Meie veel mõndagi teist asja se kord sahkasime, T 46 k. Minna mehhe apput näggu kartsin, T 44 k.

Sama tulemust nägime olevat ümberpööratud järjel — pred. algul, subj. lõpul.¹ Nagu seal, nii siingi sõnastustüübis üksteisega kontaktasendisse tendeerivate lauseliigete lahutamine, ja esilekostvuse päriskohtadele, lause algusse ning lõppu paigutamine annab tagajärgi, mis ei mõju enam ülal kirjeldatud kombel passiivselt — tundmuslikult; kuulub mingit agitatiivsust lahusolevate erisõnade allakriipsutamisest.²

Siit edasi: lauset semantiliselt langevaks kujundav tendents F-il üldse on komplitseeritud. Tahte kõrval saavutada huumortooni näeb esile kerkivat muid tegureid, nagu on lahusolevate sõnade vastnimetatud rõhutamine, ühtlasema huvikurvi muutumine vahelduvaks. Selle taolist, ent kaugemale minevat liikumist kuulub lausest:

usso kõrvas meie vägga nattu ke kolis õppime; T 45 k.

Ja hoopis üllatavalt:

agga ommast pikkast ellust temma muidu middagi vanna põlve ei kasa võtnud, V 56 ü., väga sarnaselt juhuga, kus pred.-verb on ainult lause sees liikunud lõpu poole:

Tallinna poeg igga aasta ikka Tartust tellis Kalendri aina ilma pärrast, K 49 a.

Mõlemad viimased näited on tugevasti võõrad nüüdseile keeleharjumusile. Hämmastab nende sõnaseadu vooga-

¹ Vt. lk. 104.

² Pred.-verbi lõppujätus võib avalduda ka ilmne, kuigi rahvalik retoorika: se kül se kulus ramat Kribus-Krabus on, K 48 k.

v u s, mil on vähem eelpool nähtud retooriline kui aina meelelis-esteetiline ilme, ja seejuures v a b a d u s lauseliigete paigutusel, mis meelde tuletab otse ladina lauset. Need jooned sunnivad peatuma lähemaks vaatluseks — seni siin käsitlemata jäänud sõnapaigutuse-tegurite otsinguks. Peab tunnistama: kummagi ütluse sõnadehulka on võimata lauseks korraldada teissugusel kui käesoleval viisil, ilma et ei tekiks teatavais kohtades väsitavaid kuhjumisi, monotoonsusi. Koormab mõlemat nimelt adverbiaalide rohkus. F. on neile lauseile andnud vahelduvuse kõigepealt adverbiaalide lahutamise ja mitmesse gruppi. Aga veel enam: väljaspool lauseliikmestiku mõistuselise korraldamise siin rakendatakse keele tegelikkusse hoopis teist printsiipi — r ü t m i l i s e l i i k u v u s e n õ u e t. Laused on äärmiselt kerged, samas oma koguulatuses tasakaalukad. See mõju saadakse, kui igale oma tähtsusele esilekuulduvamale sõnale, või sõnapaarile, -kolmikule lastakse järgneda resp. eelne miski vähem tähele pandav sõnand. Viimases näites eraldavad huvikõrgust üksteisest: poeg — ikka — Kalendri - aina; sünnib laine- rütm, nelja tõusuga.

Nii võib sõnaseadu teatavat vabadust nimetada kirjeldatud rütmi saavutamise tingimuseks, ja tunnuseks. Käsiloleva vaatluse seisukohtadelt on tähtis, et rütmi taotamisel ette võetavad hariliku sõnajärje muutmised enamalt muudavad ka pea-lauseliikme — pred.-verbi asendit. Ühes näiteist on tarvis olnud vabama liikumisulatuse saamiseks pred.-verb jätta hoopis lause lõppu, sealgi veel kummalisuseni julgelt eitus verbist lahutada; teises lauses on subjektist eraldatud predikaadi abil adverbiaalid jaotatud kahte rühma. Üsna rahvakeelsel juhul:

mu nõu järrele ostjat ja nimme ma ommeti kätte e i s a, Kr 48 ü. — on tüübilise hääldevärvingu juures ka üldliikumise lainelisus saadud jälle pred.-i jäetuga päris lõppu.

Näeb, et nagu rahvaliku tundmustooni jälgimine toob toime pelke l a u s e s e e s m i s i p r e d . - v e r b i k o h a v a h e t u s i muude sõnadega (subjektiga), kui ka p r e d . - i a s e t u s i o t s e l a u s e a l g u s s e — l õ p p u, nii sünnib see samuti r ü t m i p ä r a s t .¹ Tooni kui ka rütmi meeleliste kriteeriumide mõju sõnade paigutusse tungib F-i proosas üldse sügavamale ja laiemale, kui ainult pred.-verbiga alga-

¹ Pred.-i lõppupaigutust rütmi nimel on äsja demonstreeritud: ta seis lause algul tundub liikuvust võimaldavat juhul: J u h t u s s e d d a v i s i m õ n n e n ä d d a l a e e s t, T 40 k.

vate-lõppevate iseseisvate väitlausete loomiseni.¹ Neil põhjusil on huvitav analüüsida veel pred.-verbi ja ta täiendite, isegi muude sõnade omavahelisi

lauseseesmisi inversioone.

Selliseid kohtas kord juba „kõnepsühholoogilise“ järjekorra puhul; seal vahetasid asendeid subjekt ja predikaat, enamasti lause esipoolel. Siin vaadeldavas on inversiooni tingimused laialdasemad; samuti aga pred.-verb paigutub aina kaugemale ütluse algusest. Ka tulemuseks tihti on juba kuulnud toonitõstatast, „blaseerumus“:

Kõrtsimees söbber jälle vangutas pead... T 44 k. Kül siis ammogi inimessi olli eks sinna ellama läinud. T 43 ü. Sedda kõnnet ta mind ei lasknud otsa öelda, K 50 k., iggaüks jo omma võrra olli kuulnud. K 52 a.

Kuid tihti ei taotelda mitte just rahvapärast tooni, vaid tuntuavasti muud — maarkeeritud rütmliikumist:

Temma kellu kolm on koddu, K 51 k. Agga eks se olli so usk, T 46 ü.

Sellesse laadi kuulub veel terve liik lauseid, kus esineb ka infiniitverb. Neis pred.-verb oma pagemisel algusest siiski kunagi ei lähe üle obligatoorselt lauset lõpetavast noomenvormilisest tegusõnast. Tekib järjestusvariant, mis, välja arvatud juhud eelviimases näideterühmas, ilmutab kõigepealt rütmikavatsust:

Meie sure älega akkasime naerma, T 42 a. Oho, Virrolane Tarto keelt veel selgemine oskab laita ja sömata. K 49 k. Agga mehhed peagi vihhasse visiga akkasivad vaidlema... K 51 k. Agga minna teile udist middagi tahhaksin räkida — K 51 k.

Esile tungib sama lausete pürgimine lainelisele tasakaalule, mis kuuldus eelmises vaatluslõigus ennakult toodud seesverbilisest näitest: 'Tallinna poeg igga aasta ikka Tartust tellis Kalendri aina ilma pärrast...' ja verbilõpulisist liikuvusnäiteist. Ilmselt rütmiprintsiibi mõju pred.-verbi asendile on kõikjal sama: see paigutub kaugemale oma harilikult — eriti nüüdiskeeles harilikult — teiselt kohalt.² Infiniitverbita lauses ripub küll ainult sõnade arvust, kas predikaat inversioonil satub lõppu või jääb selle ette:

Minna siis küssisin: T 41 a.

¹ Haruldane küsilause oma rütmilt, pred.-verbiga lõpul: miks enamiste ikka linna liggidal marahvas kõige vaesem ja ka rummalam veel on? T 44 k. Subjektiivse tooniga soovlause: sedda sulle Jummal andeks andko, K 49 a.

² Ometi mõnikord verb liigub rütmi nõudel ka ettepoole: aga ära usu hunti; P 39. a. Verbilõpuline vorm siin oleks harilikum, kuna ta on toonilisem.

Kui aga lauses kord on olemas infiniitverb, siis lõppkoht jääb temale, ning predikaadi liikumisvõimalused on piiratud. Näeb, et F. respektib ainult teatavate sõnaseotuste lahutamatumust, kõigepealt järke finiiitverb — infiniitverb; selle kõrval predikaadi asetussuhted subjektiga ja eriti oma täienditega on üsna vabalt kombineeritavad. Kuigi eesti keeles lausefunktsiooniliselt ja loogiliselt tihedamini seotud sõnade grupid tihti tunduvad olevat purustamatud, siis F. oma proosas liikumisestetiikat taotelles — mis, nagu märgitud, on tal ka verbi üldise, peamiselt kõnetoonis avalduva liikuvuse, tõusvate ja langevate lausete alalise kõrvutamise põhjuseks — saavutab selle pooleldi süntaktiliste meelevaldustega, pooleldi aga loomulikkude sõnagruppide vabama tarvitamisega. Viimane lahendus tundub üldiselt prevaleerivat — seda selgesti rahulikumis kirjutises — ja äärmuslikuks võib esitada niisugust vabadust, nagu:

Raske kelega vässind akkas peale: K 52 ü.

Näiliselt korratu sõnastuse korraldatud rõhustik, mis ometi väljendab ekspressiivselt ka lause sisundit, aitab selgitada ülevaadet. Näeb, et F-i alati ainekohasele ja väga elavale, tihti rahvatoonilisele proosale annab samas tugevalt isikupärase tegumoe küll nimelt tundelikkus rütmi vastu. Silma ei torka kaunisrütmi taotlust kõikjal — ega ole alati jälgitud siin, peamiselt vaid verbi liikumist arvestavas kirjutises — selle tõttu, et ta enamasti ei otsusta sõnapaigutuse üle kategoorilisemalt, otsib kompromissi sõnagruppide-traditsiooniga, ja jääb muude, selgemalt tunnustelt silmapaistvate tendentside varju (nagu neist on ilmsem rahvatooniline lause lõpetamine predikaatverbiga). Ometi ta põimub viimastesse väga tihti; lauseseesmistele predikaati viivitavaile inversioonile on rütminõue kahtlemata peapõhjuseks, predikaadilõpulist ütluste sagedusele üheks põhjuseks. Predikaadi seismine lause perifeerias näib mõnikord võimaldavat harilikust vabamat rõhutamisliikuvust keskosis.¹

Ühenduseks nüüdsega tuleb tähendada, et F-i juures üllatavalt elav rütmitaju tundub meie aja keelelisest teadvusest peaaegu kadunud olevat. Vähemalt teda ei nimetata sõnajärje tegurite seas; tähelepanu on pöördud a i n a keele kui kujutusvahendi täiendusele. Meelelis-esteetiline algus lauserütmi spetsiifikumis jääb varju — mitte ainult eesti keele uuem areng ei näita seda, vaid ka muud keeled. Nii leiab

¹ Rütmi kuulub eriti selgesti hoopis verbitust ütlusest: Rahva ulgas jams ingema pärrast jo paar aastat aega. K 51 ü.

Eugen Lerch, et prantsuse lauseehituse ajalugu pole mitte sedavõrd areng impulsiivsest-subjektiivsest kavatsetuks-sotsiaalseks, kui just sõnareastuse muutumine rütmilisest loogiliseks.¹ Prantsuse modern lause aga hakkab endale jälle otsima vabadusi ja liikumisvaheldust; hooletusse pole ta jätnud enda meelelist külge kunagi. Siit järeldusi: ka eesti ilukirjanduslik keel peaks endale selgitama tooni ja rütmi seiku, et hoiduda sõnajärjestuse-instinkti üldsuses kasvavast nürinemisest.

Otsekui lõppdemonstratsiooniks F-i fenomenaalselt erga lausehäälestuse kohta tuleks veel näidata

predikaatverbiga algavate ja lõppevate lausete seotusi.

Nagu juba rõhutatud, F. hoidub tarvitamast mõnd lauseliiki monotoonselt. Rääkimata langeva ütluse sagedasest kõrvutamist tõusvaga, näeb, et autor kultiveerib erilist tüüpi ja'ga seotud lausepaare. Toonkäigu vahelduvuse saamiseks paigutatakse lausepaaris predikaadid kas lahku teineteisest, jättes keskele pika nõo:

s a a b igga päv nüid paljagi tühjast maast kuulda ja allati tedda k i d e t a k s e; T 42 a.

või palju sagedamini viiakse pred.-verbid ühisesse tõusu, kontaktasendisse:

Süggise pole ea nabrirahva abbi mulle vägga tarvis läks ja võt sin siis kätte ja pannin alli aisade vahhele, T 40 a. Ja seddaviisi veel mõnedki teised sõnnad laddinal suust välja j o o k s i v a d ja e i o l l e k s o t s a v e e l n i p e a o l n u d — K 50 ü. Agga mölder neist ostja nimme kätte s a i j a ü t l e s k o h h e; Kr. 48 k.

Kuuldavasti sellise põimingu aluseks on tüüplik predikaadilõpuline tundmus-lause; lisatud ütlus annab otsekui ainult ülemineku tavalisemasse, kainemasse. Liitmisviis kui niisugune aga äratav tähelepanu F-i keelele ainuomasena iseärasusena. Sama väidet võib laiendada õieti küll kogu predikaati-viivitavale lausetõule; viimane on ka tundmuspäraseim sõnajärje-liik siin vaadeldavas üldse. Ta stiililised omadused vastavad hästi autori skeptilis-humoristlikku, üleolevat ja heatahtlikku iseloomu, nagu see avaldub käsilolevate kalendrikirjutiste muiski joontes. Autori isiklik maitse siin on suurelt osalt tugenud rahvalt kuuldule;² palju on aga ka rüt-

¹ Op. cit., lk. 102.

² Kas aga rahvakeeles võib juttu olla ka arvatava algsoomeaegse, või -eelse predikaadilõpulise lause kajastumisest, mis loetakse ilmnevat mõnesuguseis vanasõnade paralleelismes, see muidugi pole siin lahendada. Võib-olla on meil pred.-lõpuline lause mõjustatud Venest: seal ta on harilik teatavas jutustustoonis.

mimeele inspireeritud. Igal juhul selle liigi inversioonide-rohkuse abil F. on võinud anda tuimade šabloonlause-esi-poolte ja keskosade asemel väga elava sõnastuse. Modern eesti keel, suunatud olles abstraktsemale väljendusele, sõna-seadu-vabadusi nii palju ei tunne. N u r k s e näiteks tahab pealauses predikaatverbi täiendeid näha nimelt järel-asendis; ta ei viita ses küsimuses isegi stilistilise vahelduse võima-lusile.

Ühe sellise pred.-täiendi — infiniitse verbi suhtes Nurkse asub keeleuuendusele vastandlikul seisukohal: noomenvormi-lise verbi omakordsed täiendid tulevad lugeda tuntuiks, attri-butiivseiks, ja niisugustena peavad seisma oma peasõna eel. Siin vaadelda olev keeletarvitus näitab olulises selle põhimõtte maksvust.

Infiniitse verbi asend pealauses

on F-il vastandina finiiitse verbi paigutusele reeglipärane. Järjekindlalt seisab

infiniitverb pealauselõpul:

siis a k k a s j ä l l e v i h m a p u i s t a m a j a . . . T 42 ü. Küllap on kalendri-luggeja mõnda sõimamist ja rio-sõnna k u u l n u d, Ks 54 a. Linna liggi v õ i b tallopojalē paljogi kassu t e h h a, T 44 a., siis n ä i - t a b l a p s õ i g e t e r v e o l e v a t; P 39 a.

Harilikult siis verbum infinitum, järgnedes oma „attribu-tiivseile“ täiendeile, satub lause lõppu; ta peasõna, pred.-verb, seisab temast kauges lahkasendis, lause algusosas.¹ See kahe eriliiki verbi lahutamine teineteisest käib täiesti vastu praegusele sõnajärje modernsusele, sobib aga rahvakeelega, nagu kuuldub näiteist.²

Nagu on võidud juba konstateerida eelpool, finiiitne pred.-verb ka oma sagedasel kaldumisel lauselõppu ei lähe kunagi üle infiniitsest verbist. Ta jääb selle ette, ja annab uueaeg-senagi tunduva mõlema verbiliigi kontaktasendi:

Agga temma võerale õigust sellega e i t a h t n u d a n d a, T 42 a. Agga sinno ajo-ladik ni tühhi n ä i k s o l l e v a t, T 42 k. Minna sind kojju e i v õ i v i a, Kr 47 ü. Oho, Virrolane Tarto keelt veel sel-gemine o s k a b l a i t a j a s õ i m a t a. K 49 k.

Need lauselõpetused mõjuvad tõusuliselt rütmikamalt, võr-reldes isoleeritud infiniitverbi rahuliku laskumistooniga.

¹ Samuti on lugu kõnepsühholoogiliselt paralleelse nähtusega — liitverbilise pred.-i adverbiline osa jääb harilikult lahku oma baasist: agga kange tuul. . . t u i s k a b l u m i m e ü h t e k o h t a s u u r t e k s a n g e d e k s k o k k u . . . T 43 a.

² Kas saab üldse lausereformistlikku verbide kontaktasendit kujutleda juhtudel nagu: s a i n m i n n a m a h t i o m m a j u f t u v a h h e l e v a l l a d a . . . K 50 ü.

Kui noomenverbi ülepääsmatuses predikaadile F-i keeletunne ilmneb äärmiselt kindlana, siis ometi infiniitverbi reegli-pärasest jätust lauset lõpetama tehakse erandeid — eeskätt nimelt toonilis-rütmilisel põhjusil, nagu nägime need üldse väga tunda olevat meie autori sõnaseadu üldpildis.

Infiniitverb pealause sees

on ära märgitav juhtudel, kus ta peab tasakaalustama lauserütm, oma täiendite kuhjumist vaheldama, jättes osa neist enesele järgnema. Saadud lauselõpud kõlavad üsna modernilt:

Ollivad seal käind, ommale parremat maad pallumas ja parremat usku. T 46 k. Ta olli kaugelest ümber reisinud ja õppetust vasta võtnud inimeste käest ja juhtusest. T 41 k. Arvaste pissuke ellajas üllese üppab, ... ja jookseb ennast ärrapeitma ma-augukeste sisse. T 43 k. Sedda visi on mõnnigi aus mees ukka läind kõige omma maja ja perekonnaga. T 44 k.

Kõigi nende näidete juures võib, paralleelselt rütmitaotluse arvestusega, siiski oletada ka lausesisulisi seiku vähem hari-liku sõnajärje põhjuseks. Esimese näite kontekstis on jutt usust; lause lõpul 'usku' on retooriliselt esile tõstetud. Samuti teise näite lõpetab retooriline kontrast. Kahes viimases lauses hoomab kujutluse impressiivset arendust: ühel sündmusel on tähelepandavaks lõpuks loomakese kadumine maa-auku, teisel — maja ja perekonna hukkaminek peremehe järel.

Nii nõtkes, mitu nõuet ühes vormis täitev on F-i lause. Kui nüüdisteoreetik Nurkse nõuab infiniitverbi jättu oma attributiivseiks arvatavate täiendite taha¹, pealause lõppu, ja ainult sisu- ning stiilierisuste väljenduseks lubab selle järje ümberpöörmist, siis viimasega ta on lähenenud ka selliste autorite kui Fählmanni praksise peene motivatsiooni mõistmisele. —

F-il vahetegemine verbi attributiivsete ja predikatiivsete täiendite vahel ilmneb sama selgesti nii pealauseis kui kõrvallauses. Kuna kogu kõrvallause tavatseb avaldada kõnealuselt aina enne teatut — seda vähemalt rahulikumas, mitte dünaamilises ega aggressiivses väljenduses — siis ta õieti oleks vaid lausestatud attribuut. Niisugusena ta toob enda kui lause tunnuselemendi — finiiitse verbi — alles lõpul.

Finiitne verb kõrvallauses

seisabki Fählmannil enamasti

lõppasendis, oma täiendite järel, andes langeva sõnajärje:

mis mõnes kihelkonnas pea pooled lapsed suretas. P. 37 a., kui teine pikkaline tulleb ja teisel vasta tullejal kiir tagga on. Ks 54

¹ E. Kirj. XXIII, lk. 379.

a., kui tal veel must pril ninna peal ei olle. Kr 47 a., kui praegu kõrva taggant küüntega selletust otsis, Kr 47 k.

Rahvakeelset juhtu nagu viimane on küll võimata muuta modernilt tõusvaks, verbi täienditega lõppevaks lauseks — kui tahta hoiduda stiilikohmakusest.

Täiesti kindlal eestipärasus-alusel põhjened F-l ka finiiit-verbi ja infiniitverbi vahekordade käsitlus kõrvallauses. N. n. liittempuse puhul, ja üldse mõlemat liiki verbide olemasolu korral samas abiütluses, seisab järjekindlalt

predikaatverb kõrvallause lõpul oma infiniitverbilise täiendi eel:

kudda kalendri palgalehhe pahhema külle peal on luggeda, K 49 a., kus puud mõnne saja versta pealt ei sa nähha... T 43 a.

Praegune „edenenud“ keeletarvitus siin vaevalt pääseks saksalisest „on“ — „ei saa“ jätust lause lõppu (juhul, kui ta mitte ei sarnastaks abstrakt-retoorilist väljendust laiutades neid kõrvallauseid loogikajärjelise pealausega). Just kahe verbiliigi vahekorra määramine kõrvallauses on punktiks, kust saksakeele mõju silmnähtavalt on tunginud eesti sõnajärjesse, kus on germanismide-taudi pesapaik. Saksa kõrvallause nimelt ka siin jätab finiiitverbi alati lõppu. F. aga, „baltlane“ hariduse poolest, ei mõtlegi väärata oma põlis-eestiliselt keelepõhjalt. Loeme aina lõpul teritatud kõrvallauseid:

Kas inimene siis teise asja tarvis ei olle lodud¹, T 44 k., kui ma asja täielikkult tahhan tähhendata, T 40 a., et mõnda õiete uut asja sain õppida, T 40 k., ja kui mo meel siis õieti eaks akkas minnema, T 41 ü.

Predikaadi ettepoole-hoidlikkus on aga veelgi suurem. Nimelt liitverbilise pred.-täiendi osad omavahel, ka sisuliselt-huvikaalult lähemad infiniitverbi täiendid oma peasõnaga kalduvad enamasti kokku, ja finiiitne pred.-verb jääb nende ette, nagu seda praegu nõuab keelekorreksus:

kui ta mo juhhatamist ei tahha vasta võtta, V 56 a., mis ma joobnud mehhega piddin peale akkama? K 52 ü., et Em-make... mõnnigi kord müri püdis mahha vissata. Ks 54 k. Agga kui nõu peab hä ollema, Kr. 46 a. Kui sa isse olled tühja maad näind. T 44 ü., mis sa ka veel tulled mind vae vama, V 56 a., kui tipud ennast on välja ajanud, P 38 k.

Need kõrvallaused kõlavad parimini antud kujul; lause-reformistlik sõnajärg, viies infiniitverbide täiendid nende taha, rikuks loomulikkuse; viimases kolmes näites ta õleks peaaegu

¹ Küsilauseid lasevad end eesti keeles oma sõnajärje poolest küll vaadelda abilausestena, eriti kui nad psühholoogiliselt lähenevad viimastele, nagu käesoleval juhul.

võimatu. Ometi pole ka reformivastane Nurkse hinnanud siinset eesti keeletajule tunnuslikku seika. Näib, nagu ta oleks meie kõrvallause andnud täiesti saksa sõnajärje meeleva: nõuab ta ju kõrvallauses k õ i g i predikaatverbi täiendite, seega ka infiniitverbi seisuga pred.-verbi ees — täiendid „abilause“ on nimelt tuntuks pandud — ja räägib vastandvõimalusest ainult kui poeetilisest stiilivariandist.¹ Kui Nurkse tähendab: eesti kõrvallause „erineb saksa kõrvallause järjest oma vabama verbum infinitum'i käsitlusega“² — siis see asjast üle ruttamine sünnib küll põhjusel, et kirjutist kandva mõistelise aparatuuriga — vahetegemisega attributiivse ja predikatiivse täiendamise vahel — on raske seletada esitatud reljeefset keelefakti. Kas noomenverbiline predikaaditäiend on vähem tuntuks pandud, vähem attributiivne kui päris nomen ses ülesandes, ja niisugusena võib järgneda oma peasõnale? Sel juhul aga kannatab Nurksel kogu kõrvallause mõiste: too nimelt peab olema tuntuks pandud fakti avaldis.

Aavik käsitleb küsimust lähemalt oma märkustes õigekeelsuse kohta, ja lahendab ta lähedaselt siinse vaatluse tulemusile. Saksapärasuseks Aavik ei tauni mitte finiiitverbi seismist kõrvallause lõpul, vaid finiiitse pred.-verbi jätku kõrvallause lõppu oma infiniitverbilise täiendi järele: 'et veel paljud surnud rusude alla m a e t u d o n'. „Eriti halb saksapärasus sõnade korras aga esineb siis, kui pikema kõrvallause lõpus on predikaatverb, millest ripub veel teine ta ees asetsev verb, mil oma korda on rida nii nimetatud laiendeid“ — 'sõbrad, kes meid vaatama tulla tahtsid'. — „Niisugusel korral kahtlemata tuleb predikaatverb paigutada enne eelmisi sõnu; seega...: sõbrad kes tahtsid meid vaatama tulla. Vähemalt nii palju peab reformeerima“ — moodsuses kaugeemale mineku (mõlema verbi toomise kõrvallause algusse), jätab Aavik stiili küsimuseks.³

Fählmanni need nüüdsele ajalehekirjutajaile õpetatud „reformid“ — õigemini keele parandused ja puhastused — vähematki ei tülitä. Ta keeletunne on kindel leidma loomulikku ja eestitraditsioonilist sõnastust kõrvallauseile:

ilma et oleksid teadnud, et kõik ühe ja sellesama tõbe märgid o n. P 38 ü.

Leidub küll haruldustena kõrvallauseid predikaadiga veel infiniitverbi järel:

¹ E. Kirj. XXIII, lk. 328.

² ib., lk. 330.

³ Vt. Post. 1930, nr. 243.

... tõbe lapse juures tunda, kui seda haigust ümberkaudu kuulda on. P 39 ü. —

lauselõppude vahelduse nõudest ette dikteeritud! Teine kord: kunni valges vahhus õue värrava ette seisma jäi. V 55 k. — väga loomulikult — kuna siin ‚seisma‘ psühholoogiliselt pole verb, vaid adverb. Mis F-i keele teeb laitmatuks, see on, et autor ei tunne reeglit reegli pärast. Lühikeses kõrvallausest ta kirjutab vabalt:

kes teada tahhab, T 40 k.

Seiga kohta tähendab Aavik: „Lühikesis kõrvallauseis (3—4 sõna) on, arvan, ükskõikne, kas predikaatverb on lõpus“ — ‚kui nad minema hakkasid‘ — „või enne infiniitivi: ad libitum.“

Siinses näites on loomulik ainult antud sõnajärg, predikaadiga lõpul; pole haavav ka veel üks leida võidud „kõrvallause-germanism“:

m ä d d a n e s ä r r a, enne kui iddanema akkas. T 42 k.

Kui vaadelda F-i kaasajal trükitud eesti keelt, siis näiteks ta kolleegil Kreutzwaldil kohtab tegelikke saksapärasusi üsna tihti. Mõlema kirjamehe hoolitsetud „Tarto- ja Võrroma Kalendris“ 1842. aastalt loeme Kreutzwaldi palas „Mõnnest ilmlikku säedussest“ (loodusseadusest!) germanistlikke kõrvallauseid. nagu:

mis essite vaja ärra selletata on —.

Selletaolist kohmakust ei kuule Fählmannil. Tal leidub aga küll teisesuunalisi, germanismi-tendantsile vastandlikke kõrvalekaldumisi üldisemast kombest paigutada üksik finiiitvormiline verb kõrvallause lõppu ja infiniitverbiga täiendatud finiiitverb selle täiendi ette, eel lõppu. Need on juhud, mida võib heaks kiita ka praegune lauseriform; nende sõnajärg pole aga põhjustatud mitte ühekülgsest intellektualismist, nagu see maksab nüüdses kõrvallause ja pealause sarnastamise pürgimuses, vaid eeskätt püüdest lauseosade rütmilisele tasakaalule.

Finiitverb kõrvallause sees

niisiis tõstab tarbekorral sõnastuse sujuvaks:

nõnda et see mitte raske ei ole seda tõbe lapse juures tunda, P 38 a., mis naine koddõ olli linnast tühja asja tellinud, Kr 47 k., kes sindn ei kela Jummal sõnna so omma keles luggemast. T 46 ü., nago olléks ta tahtnud villetsat omma silmadega mahhapista, T 45 a., kus viimast korda aina tassa ülle silla sõidavad musta vankri peal, Ks 54 a.

Viimane lause on ilma huvivähese infiniitverbita lõpul. Selles toredas näites märkab lõpetussõnade mõjukust nende uudiskohal, verbi järel. Siin avalduva meeoleu drastilist

vastandit väljendab aga otsekui praegusaegne hüpermodernism:

mis vaev püksata mehhele juhuhub peale. K 52 a.

Lõppeks kohtab ka sellist predikaadi täiendite esiletõstmist ebahariliku järeldaigutusega, mil ei puudu retoorilise kaatsuse ilme:

Agga kui nõu peab hää ollema, Kr 46 a., midda ennam nad ollivad noores põlves õppinud. T 44 a. Kas se ma on inuimesele sovitav? i 43 a. Hää ja ,noores põlves', inimesele soovitav' on alla kriipsutatud, kõrvallause langustoon on tõusvaks muudetud — nagu see sünnib vähem markantsel määral kõigis käesoleva sõnajärjetüübi näiteis.

Viimased eritaotlus-juhud aga sunnivad jälle kord osutama F-i keeletarvituse oskavale suveräänsusele, mis tunneb väga palju vahendeid oma intentsioonide läbiviimiseks. Püüdest adekvaatsle ja praktilisele väljendusele seletub F-il ka ainuke tõeliselt germanistlik sõnaseadunähtus,

predikaatverb kõrvallause algul.

See paigutus valitseb n. n. tingivas kõrvallauses, mis käib pealause eel; mujal ta ei tule ette.

On haigus selle viisi peal päeva viis ehk kuus kestnud ja ei ole lapse elu veel võtnud, siis tuleb... P 38 k. Hakka b haige nüüd paremaks saama ja nahk ennast lahti koorima, siis näitab laps... P 39 a. Lähheb tallopoeg mõnne einatustiga linna, ikka küll... T 45 k.

Nähtavasti autor on tüübi üle võtnud saksa keelest kui lausestiku toonkäiku vaheldava (— tavaline tingiv lause on tõusvatooniline sarnaselt harilikuma pealausega, see tüüp aga langev —) ja vähesõnalise — konjunktsioonita —, üldse praktilise sõnajärjestus-erivõimaluse. Kõikjale pealause-eelsesesse kui -lauseisse see kord ei küüni; ta püsib enam tingimuse-tagajärje kõrvutamise juhtudel. Eriti sagedane ta on praktilises 1841. a. kirjutises „Punetus“; a. 1850 tõisetoonilises ilukirjanduslikus palas „Villets“ teda enam ei leia — asemele on astunud eestilised sidesõnadega konstruktsioonid.

Lõpetatud sellega kirjeldus verbi paigutuse olulisemaist viisidest ja nende põhjustest Fählmanni eestikeelses proosas, võidakse peatuda hetkeliseks tagasivaatamiseks. Analüüsisist saadud muljed tihenevad mõningaks otsustuseks meie kirjanduselu müüdilisel vara-ajal teotsenu keeletarvituse, erilisel ta verbikäsitluse kohta.

Võib väita suurema riskita, et vaevalt kuski mujal saab eesti proosas kohata kahekümne lehekülje ulatusel sellist sõnaseadu-stilistilist rikkust kui F-i lausestus. Lähemalt: see sädelev mitmekesisus ja virgus tuleb kõige pealt vabadusest iseseisva ütluse — „pealause“ — sõnastamisel. Näeb, et lausedünaamika sõlmpunkt, predikaatverb, liigub elastselt lause ulatuses, alludes enamasti kõnetooni ja -rütmi vaheldumisele meelelisile kriteeriumele, tihti aga ka aidates oma asetusega väljendada ütluse sisundit. Rütmimeele erkuselt F. on isegi võõrastav nüüdisaja keeletundele, milles lausefüüsi- tase tajumine üldse on kuivamas; sõnapaigutuse ekspressiivsusest aga võiks praegune keeletarvitus õppida.

Keeleuueenduseliku lauseriformi huvikohtade — kõrval- lause ja infiniitverbi käsitluses Fählmann ei näita seda julgust, mis predikaadi kasutamisel pealause. Siin maksab üldiselt reegel, et infiniitverbi täiendid üldse kui ka finiitverbi täien- did kõrvallauseis seisavad oma peasõna eel. Seejuures aga nimelt infiniitverb asetseb täiesti kindlalt nii pealause kui kõrvallause lõpus — laskmata siingi endast predikaati üle — ja eristab niiviisi konservatiivsema eesti sõnajärje selgesti saksa lauseehitusest. Kogu reeglitekompleksist ometi tehakse erandeid — elulisuse nimel.¹

Seaduste kui ka vabaduste oskav kasutamine ongi võinud tollaegselt vähe-edenenud keeleainest vormida nõudmatud, ent meile juba oma välises tegumoes tugevalt mõjuvad luge- mispalad.

Harald Paukson.

¹ Kõiki neid vaatluse tulemusi tõestab statistikaga üliõpilase L. Rooma seminaritöö „Sõnade järjekorrast Fählmannil“. 1930.

A-12428

HIND 40 SENTI